

Людмила ГРИНЕВИЧ
(м. Київ)

**ВІД ЗАПЕРЕЧУВАННЯ ДО ВИМУШЕНОГО ВИЗНАННЯ:
ПРО МЕХАНІЗМИ ВХОДЖЕННЯ ТЕМИ ГОЛОДУ 1932-1933 рр. В
ОФІЦІЙНИЙ ПУБЛІЧНИЙ ПРОСТІР У СРСР ТА УРСР
НАПРИКІНЦІ 1980-х рр.**

Незважаючи на проголошений правлячою комуністичною партією курс на перебудову і гласність, тема голоду 1932-1933 рр. в СРСР і, зокрема, в Україні певний час продовжувала залишатись забороненою для публічного обговорення. Як засвідчують архівні документи, від початку 1985 року завдання протистояння „інсинуаціям довкола так званого голоду 1932-1933 рр.” усе ще входило до координаційних планів упереджувальних контрпропагандистських заходів, що їх регулярно опрацьовувала комісія ЦК КПУ з пропаганди і контрпропаганди у складі А.С. Капта, С.Н. Мухи, Л.М. Кравчука, Ф.М. Рудича, В.І. Мироненка та ін.¹ Окремим характерним прикладом ведення контрпропагандистської роботи у напрямі перешкодження будіюванню теми голоду 1932-1933 рр. за кордоном, була реакція компартійних ідеологів на публікацію у газеті „Новий шлях” інформації про встановлення 13 травня 1985 року в Єрусалимі монумента українським жертвам нацизму і більшовизму². У підготовлених щодо цього рекомендаціях пропонувався дати доручення товариству „Україна” опублікувати в газетах „Вісті з України”, „Ньюс фром Юкрейн” репліку дискредитуючого характеру, зробивши основний акцент на „викритті профашистського характеру українських емігрантських центрів США і Канади, зусиллями яких був споруджений так званий „пам’ятник”, і приналежності його автора Ю. Дибі до дивізії СС”³.

До ведення контрпропагандистської кампанії найактивнішим чином залучалися й офіційні історики. 18 вересня 1985 р. заступник завідувача Міжнародним відділом ЦК КПРС А. Черняєв надіслав на адресу ЦК КПУ книгу, „підготовлену канадськими комуністами у зв’язку з кампанією „штучного голоду на Україні в 1932-1933 рр” з проханням доручити науковцям висловити зауваження на неї⁴. 8 жовтня 1985 р. секретар ЦК КПУ А. Капто надіслав до Москви відгук на рукопис книги „Мошенничество, голод и украинский фашизм”, що його підготували Інститут історії партії при ЦК КПУ, Інститут історії АН УРСР та Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР⁵.

З відгуку видно, що праця канадських комуністів радянськими істориками була оцінена схвально. Особливі компліменти заслужили порушені у книзі теми про „штучний голод на Україні”, „геноцид українського народу”, твердження, що авторами „антирадянських вигадок і інсинуацій” є в переважній більшості „кримінальні злочинці”, „фашистські прислужники”, „ренегати”, а також критичні зауваження на адресу „так званого академічного „українознавства” в особі її представників – Р.Конквеста, Дж.Мейса, О.Воропая та ін. Водночас радянські науковці зазначили неприйнятність винесеного у заголовок книги поняття „український

фашизм”, оскільки, на їхню думку, такого явища не існувало. Вони порадили уточнити або змінити назву книжки, запропонувавши свої варіанти – наприклад „Брехня про голод і українські лакеї фашизму”, „Брехня про голод: хто її вигадує і кому це вигідно?”, „Міф про голод тривалістю 50 років”⁶. Інші особливі поради стосувалися чітких констатацій у книзі причин „продовольчих ускладнень” початку 1930-х рр. Їх науковці вбачали у „посусі, організаційній слабкості щойно створених колгоспів, недостатній оснащеності їх технікою і реманентом, труднощах переходу від індивідуального до колективного господарства, відсутності досвіду і кваліфікованих кадрів, шаленому спротиві скинутих експлуататорів, підтримуваних імперіалістичними силами з-за кордону”⁷.

Надісланий з Москви до Києва рукопис книги був анонімним і визначався як „контрпропагандистський матеріал, підготовлений канадськими комуністами”. Зробімо, однак, припущення, що попередньо погоджений у кабінетах ЦК КПРС і ЦК КПУ рукопис був опублікований у Торонто 1987 року за авторства Д.Тоттла під характерною назвою „Брехня, голод и фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда”⁸. Як бачимо, „канадські комуністи” не тільки врахували рекомендації українських офіційних істориків щодо коригування назви книги, але також „актуалізували” її з урахуванням нових суспільних „викликів” – вибудувавши специфічний синонімічний ряд: „міф про український геноцид” – Гітлер – Гарвард.

Пропагандистський „постріл” у Гарвардський університет вочевидь був зумовлений активізацією наукових досліджень голодомору в Українському науково-дослідному інституті. Над цією темою, зокрема, працювали відомий англійський радянолог Р.Конквест, Дж.Мейс, що став штатним директором комісії Конгресу США з голоду та ін. 1986 року у Лондоні була опублікована і отримала широкий резонанс праця Р.Конквеста „Жнива скорботи”⁹. Науковий прорив у дослідженні теми голоду намітився в цей час і в Канаді, де під егідою Канадського інституту українських студій було видано збірник статей за авторства Б.Кравченка і Р.Сербіна, Дж.Мейса і М.Царинника та ін.¹⁰

Наприкінці 1986 р. радянські посольства у США і Канаді надіслали до Москви і Києва повідомлення про подальшу інституалізацію на Заході досліджень проблеми українського голоду. У листі від 9 грудня 1986 р. посольство СРСР у США інформувало про активне мусування „української тематики” на Другій сесії Конгресу США, остаточне формування у березні 1986 р. комісії з голоду 1932-1933 рр. і розгортання її роботи. Висновок, що його робили дипломати, був для радянського керівництва маловтішним: „У конгресі США українським націоналістичним організаціям вдається нав’язати частині американських законодавців свої основні теми і гасла з т.зв „української тематики”. Ряд членів конгресу США активно підтримує різні акції українських націоналістів, бере участь в їх заходах як у конгресі, так і в їх організаціях. Особливо посилилися ці зв’язки у зв’язку з діяльністю так званої „комісії по голоду на Україні””¹¹. 25 грудня 1986 р. посол СРСР у Канаді А. Родіонов, надсилаючи до міністра іноземних справ УРСР підбірку матеріалів з газети „Глоб енд мейл” з приводу видання книги Р. Конквеста та інформуючи про інші акції української діаспори, зокрема, створення завдяки зусиллям Інституту св. Володимира у Торонто, документального фільму „Жнива

скорботи”, просив доручити „відповідним відомствам і організаціям УРСР підготувати оновлений, добре аргументований контрпропагандистський матеріал про фактичний продовольчий стан на Україні на початку 30-х років”, котрий міг би використовуватися радянськими дипломатами (виділено курсивом мною – Л.Г.)¹².

Радянське керівництво із зрозумілим нервуванням очікувало на попередні результати роботи комісії Конгресу США, які, на їхню думку, могли бути оприлюднені напередодні сакральних святкувань – 70-річчя Жовтневої революції та 70-тих роковин встановлення радянської влади в Україні. Аби підібрати необхідні контрпропагандистські аргументи, восени 1986 р. ЦК КПУ сформував альтернативну американській комісію із залученням до неї українських вчених¹³. Реалістично оцінюючи ситуацію, один із членів цієї комісії історик С. Кульчицький звернувся до ЦК з аналітичною запискою, в якій пропонував скасувати сталінську заборону на згадку про голод¹⁴.

Поза всяких сумнівів, це питання обговорювалося й у Москві на рівні ЦК КПРС. Нарешті більше ніж 50-річне табу з теми голоду 1932-1933 рр. було знято. Зокрема, в листопадовому 1987 р. випуску теоретичного і політичного журналу ЦК КПРС „Коммунист”, за офіційною інформацією про пленум ЦК, учасники якого погоджували підготовчі заходи до святкування 70-річчя революції, під загальним заголовком „Жовтень і перебудова” були вміщені чотири статті провідних вчених з актуальних проблем суспільно-політичного життя країни. Серед них була стаття відомого історика-аграрника В. Данилова „Жовтень та аграрна політика партії”, яка містила нові тлумачення теми колективізації і згадку про голод 1932-1933 рр.¹⁵ Концептуальні положення цієї статті, безперечно, погоджувалися, а, можливо, й коригувалися на вищому партійному рівні. Утім, зважаючи лише на місце публікації, її сміло можна було вважати офіційною точкою зору на наболілу історичну проблему.

Пропонована нова „історична схема” явно ґрунтувалася на популярній ленінській формулі „крок уперед – два кроки назад”. Відмова від райдужних оцінок ситуації на селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. і навіть визнання факту голоду 1932-1933 рр. супроводжувалися категоричним твердженням про те, що винуватцем трагедії була не система влади і не правляча Комуністична партія, а лише „порушення принципів ленінського кооперативного плану” Й.Сталіним¹⁶. Визнання „надмірного форсування колективізації”, „методів грубого тиску при створенні колгоспів”, „широкого використання „розкуркулення” і навіть породжених ними „протестів селян аж до збройних повстань”¹⁷ доповнювалося тезами про безумовну лояльність радянській владі більшості селян. Аргументами на користь цього виступали як аксіоматичні твердження про „революційну творчість мас, і справжній ентузіазм будівничих нового суспільства”, так і вказівка на те, що „колгоспи і колгоспники витримали важкі випробування війни і внесли непомірний внесок у справу великої Перемоги”¹⁸. Принципово важливим було пропоноване тлумачення голоду 1932-1933 рр. як спільного горя радянських народів – „України, Дона і Кубані, Середнього і Нижнього Поволжя, Південного Уралу і Казахстану”¹⁹.

Останнє з політичної точки зору було особливо актуальним для радянського керівництва. Масований тиск ззовні, зумовлений діяльністю політичних

організацій української діаспори та комісії Конгресу США з українському голоду – з одного боку, а з іншого – цілком непевна ситуація всередині самого СРСР, посилення у національних республіках сепаратистських настроїв робили тему голоду-геноциду „політично небезпечною”. Публічне обговорення такої важкої історичної спадщини неминуче актуалізувало на рівні суспільної свідомості проблему колоніального статусу України й доцільності її подальшого перебування у складі СРСР. У цьому контексті уявляється зовсім не випадковим і те, що перше офіційне визнання голоду 1932-1933 рр. було зроблене не представником центральної влади М. Горбачовим у ході відзначення 70-х роковин Жовтня, а В. Щербицьким 27 грудня 1987 р. у доповіді з нагоди святкування 70-річчя встановлення радянської влади в Україні. Побіжна згадка лідера УРСР про голод, начебто зумовлений посухою, доповнювалася двома важливими для влади ідеологічними тезами – про голод як спільне горе радянських народів – „України, Дона і Кубані, Поволжя, Південного Уралу і Казахстану, що постраждали від цього лиха”, а також про намагання комуністичної влади запобігти трагедії²⁰.

Рішення комуністичної влади врешті припинити заперечування самого факту голоду 1930-х рр. приймалося не лише під тиском зовнішніх обставин. Цьому сприяла також подальша лібералізація суспільно-політичного життя в самому СРСР. А проте, здаючи вочевидь програму позицію, радянська сторона негайно зайняла нову ідеологічну „оборонну лінію”: тепер офіційна позиція полягала у тому, щоб, визнаючи масовий голод 1932-1933 рр., категорично заперечувати його штучний характер, не говорячи вже про антиукраїнську спрямованість.

1988 рік пройшов під знаком усе ще енергійних спроб радянського керівництва протистояти західним „інсинуаціям” довкола теми голоду 1932-1933 рр. 13 лютого 1988 р. Дж. Санберг – голова іще однієї, створеної за ініціативою Світового конгресу вільних українців Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні 1932-1933 рр. офіційно звернувся до голови Ради міністрів СРСР М. Рижкова з пропозицією про співпрацю²¹. Повідомляючи про це ЦК Компартії України, посол СРСР у Канаді А. Родіонов у своєму листі від 24 лютого 1988 р. рекомендував доручити українським науковцям підготувати для комісії „грунтовний аргументований аналітичний матеріал” – радянську версію причин голоду, а також організувати „від імені групи провідних радянських учених-істориків, у тому числі з УРСР” колективний лист-протест з приводу створення комісії²². Відповідні доручення від секретаря ЦК КПУ Ю.М. Єльченка отримали 24 березня 1988 р. директори Інституту історії партії та Інституту історії НАН України²³. Наприкінці квітня, якраз напередодні першого засідання комісії Дж. Санберга у Брюсселі²⁴, науковці сформулювали свою узгоджену позицію щодо тактичних дій: по-перше, відмовитися від будь-яких контактів з комісією (не брати участі в її засіданнях, не давати дозвіл на роботу в радянських архівах, не готувати жодних аналітичних матеріалів); по-друге, від імені української громадськості публічно засудити комісію і просити бельгійських парламентарів перешкодити проведенню „чергової антирадянської провокації” на території Бельгії; по-третє, опублікувати в одній із республіканській газет, а також у тижневиках „Вісті з України”, „Ньюс фром Юкрейн” контрпропагандистську статтю – викриття „провокаційної тяганини довкола створеної СКВУ „комісії” і брюссельського „трибуна-

лу”²⁵. Сформульовані пропозиції партійним керівництвом були схвалені²⁶. Певними шорсткуватостями позначилося виконання другого пункту: попервах планувалося ініціювати протест української громадськості силами групи депутатів Верховної Ради УРСР, однак врешті обмежилися надсиланням 14 жовтня 1988 р. до Нью-Йорка (напередодні другого засідання Міжнародної комісії) гнівного листа від імені чотирьох українських істориків і юристів²⁷. Публічні декламації, звичайно, не вплинули на хід роботи комісії. А ось дієві акції – насамперед неможливість проводити розслідування *in situ* і недоступність документів з радянських архівів об’єктивно обмежили можливості авторитетної за своїм складом Комісії, примусивши її у підсумковому звіті, хоча і визнати голод 1932-1933 рр. актом геноциду, проте констатувати: без глибокого аналізу радянських архівних матеріалів неможливо зробити остаточний висновок – „не у відношенні існування голоду, а, в крайньому разі, його причин і відповідальності за його виникнення”²⁸.

Безперечно, ускладнення у зв’язку з неможливістю ґрунтовної праці в радянських архівах виникли й у очолюваної Дж. Мейсом комісії Конгресу США. Своєрідною компенсацією стало проведене комісією опитування свідків сталінської колективізації і голоду, яке виразно вказувало і на його штучність, і на антиукраїнську спрямованість. Врешті, американська комісія зробила висновок: голод був геноцидом, спрямованим проти України як держави. Рапорт щодо цього був переданий Конгресу уже в квітні 1988 р., проте іще кілька років потому члени комісії опікувалися упорядкуванням і підготовкою до друку зібраних свідчень²⁹.

Попри декларовані перебудову і гласність, усе ще не мали у цей час вільного доступу до необхідних архівних документів і рядові професійні радянські історики. Такі документи стали доступними лише для обмеженого кола офіційних, головню партійних науковців. 5 травня 1988 р. директор Інституту історії партії В. Юрчук надіслав до ЦК Компартії України ґрунтовну історичну довідку „Про голод 1933 року на Україні”, в якій, попри традиційні ідеологізовані судження, вповні реалістично змальовувався масштабний голод в українському селі, навіть згадувалося про факти канібалізму³⁰. Довідку супроводжувала резолюція В. Щербицького від 10 травня 1988 р.: ознайомити членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КПУ Л.М. Кравчука, Ф.М. Рудича, В.К. Врублевського³¹. Таким чином, як свідчать документи, завдяки зусиллям партійних істориків, подробиці трагічної картини голодного вимирання українського села в 1932-1933 рр. стали відомими вищому партійному керівництву республіки. Останнє, однак, не наважилосся негайно зробити предметом громадського обговорення цю інформацію, вочевидь вважаючи „для мас” більш прийнятними, так би мовити, „м’які” інтерпретації трагічних подій.

Протягом 1988 року в центральних союзних та республіканських партійно-радянських періодичних виданнях – газетах „Правда”, „Правда України”, „Сільські вісті”, а також деяких провідних наукових часописах „Вопросы истории”, „Український історичний журнал” з’явилися статті поважних академічних істориків, які репрезентували офіційну історичну схему подій кінця 1920-х – початку 1930-х рр.³² У попередні десятиліття поява такого роду публікацій слугувала б своєрідним сигналом для слухняної трансляції озвучених ідей і рядовими

істориками, не кажучи вже про журналістів та письменників. Однак цього не відбулося. Фактично розпочата наприкінці 1987 р. реабілітація жертв політичних репресій, так само як і практична зупинка дії статей „про антирадянську агітацію” та „про пособництво антирадянській агітації” створили сприятливий ґрунт для постанов на терені УРСР передвісників багатопартійності – активних самодіяльних рухів, представники яких – переважно опозиційно наставлені до комуністичної влади журналісти, а особливо письменники негайно заходилися над тим, аби представити суспільству альтернативу офіційним тлумаченням причин трагедії 1932-1933 рр., що її містила у собі народна пам'ять³³.

Важливу роль у цьому процесі відіграла створена українською інтелігенцією наприкінці 1988 р. республіканська історико-просвітницька організація „Меморіал”. Ще влітку 1988 р. Спілка письменників України, яка невдовзі потому стала одним із фундаторів вищезазначеної організації, ухвалила розпочати опитування свідків голодомору для видання Книги-меморіалу³⁴. Минув усього один рік, і письменник В.Маняк, котрий власне був ініціатором цієї справи, повідомив у газеті „Літературна Україна” про вже готовий до друку рукопис однієї тисячі свідчень. Здійснений письменниками масштабний проект зі збирання усних свідчень фактично кидав виклик офіційній політиці безпам'ятства та залежній від влади офіційній історичній науці, якій заступник голови товариства „Меморіал” дорікав за те, що вона „іще кволо, боязко пульсує, коли переступає межу раніше суворо засекреченої зони”. Висновок про причини голоду 1932-1933 рр., зроблений на основі вивчення численних свідчень людей, В.Маняк формулював однозначно: українське село в тридцять третьому році було піддане геноциду. „Дехто посилається: нема документального підтвердження, щоб Сталін санкціонував кампанію голоду на Україні. – Писав він. – Нема актів, зате є акції. То що ж для об'єктивного дослідника має ціну – папір чи реальність?”³⁵.

В умовах різкого стрибка цін на поліграфічну продукцію та збереження паперової монополії КПРС рукопис книги-меморіалу не мав жодних шансів на скоріє оприлюднення. Тим часом правляча комуністична партія подбала про підготовку до друку власної документальної версії причин голоду. 26 січня 1990 р. ЦК КПУ видав постанову „Про голод 1932-1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів”³⁶, яка не тільки санкціонувала публікацію підібраних до цього часу партійними істориками документів, але також офіційно закріплювала бажане для влади нове „канонічне тлумачення” теми голоду 1932-1933 рр. Власне, викладені у постанові головні ідеї цілком узгоджувалися з тими, що їх напередодні 70-ї річниці Жовтня оприлюднив журнал „Коммунист”. Причини голоду 1932-1933 рр. в Україні пояснювалися „відступом тодішнього керівництва країни і республіки від ленінських принципів кооперування”, „згубною для селянства хлібозаготівельною політикою”. Особливий наголос також робився на моментах, реабілітуючих компартію: ішлося про опозиційність до сталінської влади „тисяч голів, членів правлінь колгоспів, спеціалістів, партійних і радянських працівників”, поряд із цим виразно звучала тема надання партійними, державними органами продовольчої допомоги окремим областям і районам. Була присутньою у постанові й ідея про „спільне горе” радянських народів. Щодо останнього, то звернімо увагу на цікаву деталь: серед архівних документів фонду

ЦК зберігається текст постанови секретаріату ЦК КПУ від 16 січня 1990 р.³⁷, який, власне, і став основою опублікованої пізніше постанови від 26 січня. Порівняння обох текстів вказує на те, що первісна версія постанови обмежувалася лише побіжною згадкою про голод „у ряді регіонів країни”, тоді як в уточненому варіанті мотив „спільного горя” радянських народів був суттєво посилений, набувши форми чітких тверджень про голод 1932-1933 років „на Україні, як і в деяких інших регіонах СРСР” та про масову смертність від голоду і епідемій не тільки населення республіки, але також і „селянства Північного Кавказу, Поволжя, ряду інших регіонів”. Посилення „загальносоюзної теми” стало єдиним змістовним доповненням первісного варіанту постанови під час її обговорення на засіданні політбюро ЦК КПУ за участі першого секретаря ЦК В.Івашка.

Рішення ЦК КПУ від 26 січня 1990 р. супроводжувала (а власне, їй передувала) затверджена того ж дня постанова „Про необхідність поглибленого вивчення і об’єктивної оцінки деяких сторінок історії Комуністичної партії України 30-40-х і початку 50-х років”³⁸. Даючи науковцям та освітянам вказівку приступити до вивчення голоду 1932-1933 рр., репресій та інших проблем, „зумовлених культом особи та його наслідками”, постанова також містила пряму вимогу „отримані в результаті наукового аналізу висновки, що вимагають принципових оцінок, виносити на розгляд ЦК”. Прагнення компартії і надалі відігравати роль головного ідеологічного куратора при трактуванні науковцями „складних сторінок” історичного минулого, зокрема голоду 1932-1933 рр., засвідчила також постанова ЦК КПУ „Про реалізацію республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР”³⁹, видана 21 липня 1990 р., – тобто, вже після того, як позачерговий Третій з’їзд народних депутатів СРСР внесенням відповідних змін до Конституції де-юре поклав край компартійній монополії на політичну владу в країні⁴⁰.

Тим часом поглиблення „перебудовчих процесів”, які дедалі більше виходили за попередньо визначені компартією ідеологічні рамки, зумовило якісні зміни в гуманітарній науці: намітилося подолання багатолітньої „замкненості” української історичної науки, дедалі слабкішав державний політико-ідеологічний тиск на неї. У січні 1990 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч науковців з Дж. Мейсом, який, утім, констатував усе ще незначні успіхи української гуманітаристики⁴¹. 5-7 вересня 1990 р. за ініціативи Українського історико-просвітницького товариства „Меморіал”, Спілки письменників України, Народного руху України, Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, Українського товариства книголюбів, Спілки кінематографістів УРСР, Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР та спонсорської підтримки Фонду милосердя і здоров’я „Поліграфіст” був проведений Міжнародний симпозіум „Голодомор 1932-1933 років на Україні”, в якому взяли участь науковці з США, Канади, Італії, Західної Німеччини⁴². Учасники окреслили перспективні для дослідження наукові проблеми. Недоліком зібрання, як наукового форуму, стали значне емоційне напруження у виступах доповідачів. До певної міри це зумовлювалося широким складом учасників симпозіуму, в числі яких були не лише науковці, але також опозиційно наставлені до КПУ політики, безпосередні свідки трагедії. На потенційну небезпеку політизації теми голоду для здійснення повноцінних наукових досліджень звернув

увагу у своєму виступі один із учасників конференції – канадський дослідник М.Царинник⁴³.

У перший день роботи Міжнародного симпозіуму з голодомору у „Видавництві політичної літератури України” був підписаний до друку рукопис книжки „Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”, підготовлений партійними істориками на виконання постанови ЦК від 26 січня 1990 р. Невідомо цілком певно, чи така збіжність у даті стало простим збігом обставин, чи навпаки – існував прямий зв’язок між двома подіями. Все ж, здається, що на рішення вищого компартійного керівництва пришвидшити оприлюднення власної документальної версії голоду 1932-1933 рр. могли вплинути і масштабна підготовка, і саме проведення форуму, але також і „свіжа інформація” про те, що влітку 1990 р. В.Маняк нарешті передав рукопис книги-меморіалу до видавництва „Радянський письменник”, а, отже, перспектива появи неофіційної, народної версії голоду 1932-1933 рр. ставала реальністю.

А проте, підготовка партійних документів до друку не обійшлася без скандалу, який, звичайно, не набув розголосу. Рукопис більше місяця перебував у „роботі” видавництва, аж ось 23 жовтня 1990 р. до політбюро ЦК КПУ надійшли гостро негативна рецензія на книгу і доповідна записка від доктора історичних наук, професора В. Шевченка, який вимагав призупинити випуск збірника. Рецензент звинувачував упорядників у тенденційному підборі документів і спотворенні історичної дійсності, в намаганнях „обілити сталінщину і головну відповідальність за голод покласти на керівництво республіки, Компартію України”. У такому вигляді публікація, на думку партійного історика, могла не тільки „нанести непоправну шкоду науці”, але й бути „використана для нових атак на Компартію України”⁴⁴. До такого категоричного висновку рецензента, зокрема, спонукали непропорційне співвідношення у книзі документів центральної (30) і республіканської (244) влади⁴⁵, а також навмисне, на його думку, невключення до збірника ряду опублікованих раніше принципово важливих документів – скажімо, постанови ЦВК і ЦК ВКП(б) від 7 серпня 1932 р. „Про охорону державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності”⁴⁶.

Діючі бюрократичні правила зумовили реагування партійних інстанцій на цей виступ. 2 листопада категоричну незгоду з аргументами професора В.Шевченка висловив у своїй доповідній директор Інституту історії партії при ЦК КПУ Ф. Рудич⁴⁷. 4 листопада ним, а також директором партійного архіву була написана критична відповідь на рецензію, в якій В.Шевченку, між іншим, закидалися „амбітність і упереджене ставлення до своїх колишніх колег”⁴⁸. 5 листопада цю справу обговорювали заввідділом гуманітарних проблем ЦК О. Попович та завідувач ідеологічним відділом ЦК І. Мусієнко⁴⁹. Врешті звинувачення професора були відкинуті. Чітку мотивацію щодо цього запропонував Ф. Рудич, наголосивши: „Збірник підготовлений відповідно до постанови ЦК Компартії України від 26 січня 1990 року з врахуванням принципових положень і оцінок цього документа”⁵⁰. І ще одним аргументом на користь пришвидшення видання збірника партійних документів стало очікування „неприємностей” у зв’язку з можливим виходом книги-меморіалу. „Необхідно зважати й на ту обставину, – наголошував у

доповідній Ф. Рудич, – що незабаром має вийти у світ збірник „Голодомор-33”, підготовлений у Спілці письменників України. Можна не сумніватися у ідейному спрямуванні цього видання. Як і у тому, що йому буде зроблено вселенський розголос”⁵¹.

У листопаді 1990 р. книга „Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”⁵² була видана, однак за дивними обставинами її фактичний наклад виявився у десять разів меншим від заявлених 25 тис. примірників⁵³. Відтак, книга негайно перетворилася на бібліографічний раритет, а її зміст не став відомим широкому читацькому загалу. Ті, хто усе ж мав змогу ознайомитися з опублікованими документами, не могли не відчувати психологічний шок від представленої картини голодного вимирання села.

Утім, приголомшення жахливою правдою, а також і неприступність усього комплексу архівних документів не дозволили навіть вузькому колу професійних істориків побачити й критично оцінити сутність нав’язуваної партійними істориками політико-ідеологічної концепції, хоча неправда лежала просто на поверхні (досить зазначити, що близько 100 із 248 опублікованих документів містили у своїх назвах формулювання „про необхідність продовольчої допомоги”, „про заходи продовольчої допомоги населенню” і т. ін. – тож збірник скоріше заслуговував на назву „Благодійна допомога Компартії голодуючим України”)⁵⁴.

Виданням постанови від 26 січня 1990 р. та книги “Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів” вище компартійне керівництво республіки воліло вважати тему голоду „остаточно з’ясованою” і „закритою для суспільних дискусій”. У грудні 1990 р. з трибуни ХХУІІІ з’їзду Компартії України поряд з закликком захистити Леніна і ленінізм лунала погорда за зроблені ЦК „чесний аналіз і безкомпромісну оцінку” трагедії голоду⁵⁵. Однак повторити опрацьовану після засудження ХХ з’їздом КПРС культу особи Й. Сталіна технологію „зняття відповідальності” за минуле, компартії України не вдалося. Політизація теми голоду 1932-1933 рр. продовжувала зростати, усе виразніше перетворюючись на один із ключових елементів у стратегії боротьби за владу опозиційних політичних сил.

Перша половина 1991 р. пройшла під знаком подальшої втрати Компартією України своїх позицій. Це виразно позначилося і на історичній науці. Відчувши послаблення і поступову ліквідацію державного ідеологічного тиску, українські історики нарешті отримали можливість свідомо дистанціюватися від політики заради науки. Утім, частина дослідників виявилася до цього неготовою. Криза світоглядних позицій, неспроможність відмовитись від звичних уявлень про дидактичну роль історії примусили багатьох замислитись над потребою зміни професії. Інша частина науковців, зокрема дослідників голодомору, поринула з головою в архіви, що зумовило відмову від попередніх оцінок минулого. Найвиразнішим прикладом цього став вихід у березні 1991 р. монографії С.Кульчицького „Ціна „великого перелому”, в якій автор зробив цілком певний висновок: „голод і геноцид в селі були запрограмовані заздалегідь”⁵⁶.

Хоча у березні 1991 р. була підписана до друку, проте до розпаду СРСР так і не була надрукована праця „33-й: Голод. Народна Книга-меморіал”: в умовах горбачовської гласності безпосередні свідки і жертви трагедії врешті отримали

право говорити, однак без можливості бути почутими⁵⁷. Утім, реакція українського суспільства на правду про голод виявилася далеко неоднозначною. В одній із публікацій письменник В.Маняк повідомив про листи до нього активних прибічників сталінської колективізації, які і через десятиліття продовжували палати ненавистю до жертв голоду. „В 30-ті роки не було жодного куркуля, який би був репресований ні за що. – писала 71-річна мешканка села Казмазів Жмеринського району Вінницької області. – Всі цього заслужили, вони заважали нашій мобілізації... Жалості до ворога не повинно бути...”, „Оце прочитав, що створюється Книга-меморіал „33-й: голод” і зразу постає запитання: для чого?, – писав мешканець с.Багачівка Звенигородського району Черкаської області, – [...] Скільки грошей виплачено писакам, які критикують Сталіна. По-вашому, винуватий тільки він? А по-нашому, це посіпаки такі, як ви, що ради вигоди лижете п'яти... Сталін буде жити в віках, як би ви не плювали...”⁵⁸. Переконані сталіністи склали меншість у суспільстві. Натомість чималою була кількість тих, хто виявляв до теми голоду 1932-1933 рр. байдужість. В одному з технікумів Оболонського району м.Києва молоді люди почали весело сміятися, почувши про канібалізм в охопленому голодомором українському селі, чим справили на оповідача шокове враження⁵⁹. Насправді неусвідомлення трагедії 1930-х рр. частиною людей – не лише підлітків, але і цілком зрілих особистостей – стало закономірним наслідком десятиліттями здійснюваної комуністичною владою політики „примусової амнезії”. В Україні народилося і виросло кілька поколінь людей, які психологічно були неготовими до миттєвої переоцінки минулого.

Таким чином, хоча тема голоду 1932-1933 рр. формально була повернута у публічний дискурс, осмислити суть, причини, а головне – наслідки цієї гуманітарної катастрофи політично й світоглядно розколотому українському суспільству належало у майбутньому.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2859. – Арк.22, 47.

² Там само. – Арк.131.

³ Там само. – Арк.133.

⁴ Там само. – Арк.119.

⁵ Там само. – Арк.120.

⁶ Там само. – Арк.123.

⁷ Там само.

⁸ *Tottle D.* Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard. – Toronto: Progress Books, 1987.

⁹ *Conquest R.* Harvest of Dispair: Soviet Collectivization and the Teror-Famine. – London, 1986.

¹⁰ Famine in Ukraine, 1932-1933 / Ed. By R. Serbyn and V. Krawchenko. – Edmonton: Canad. Inst. Of Ukr. Studies, Univ. of Alberta; Downsview, Ont.: Distributed by The Univ. of Toronto Press, 1986. – 192 p.

¹¹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3114. – Арк.29.

¹² Там само. – С.11.

¹³ Кульчицький С. Почему он нас уничтожал? – К.: Издательство ЗАО „Украинская пресс-группа, 2007. – С.35-36.

¹⁴ Юркова О. Історіографічний нарис // Станіслав Кульчицький. Бібліографічний покажчик. – К., 2002. – С.25-26.

¹⁵ Данилов В. Октябрь и аграрная политика партии // Коммунист. – 1987. – № 16 (1314). Ноябрь. – С.29-38. Див. також його публікацію в газеті „Советская Россия” від 11 жовтня 1987 р.

¹⁶ Такий підхід нічим не різнився від використаного М. Хрущовим на XX з'їзді КПРС, коли провина за масовий терор в СРСР була покладена не на систему влади, а персонально на Сталіна.

¹⁷ Данилов В. Октябрь и аграрная политика партии // Коммунист. – 1987. – № 16 (1314). Ноябрь. – С.36.

¹⁸ Там само. – С.37.

¹⁹ Там само. – С.36.

²⁰ Коммунист Украины. – 1988. – № 1. – С.6.

²¹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3372. – Арк.11-13.

²² Там само. – Арк.10.

²³ Там само. – Арк.9.

²⁴ Перше дорадче засідання Міжнародної комісії відбулося 23-27 травня 1988 у Брюсселі; друге – 31 жовтня – 4 листопада 1988 р. у Нью-Йорку, третє – 15-18 листопада того ж року в Лондоні. Мейс Дж. Висновки Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С.817.

²⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3372. – Арк.15-17.

²⁶ Там само. – Арк.17.

²⁷ Там само. – Арк.8.

²⁸ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. – К., 1992. – С.11, 14.

²⁹ Commission on the Ukraine Famine, Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Report of Congress. – Wash.: United States Government Printing Office, 1988; Commission on the Ukraine Famine, Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Oral History Project. – Wash.: United States Government Printing Office, 1990.

³⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3372. – Арк.2-7.

³¹ Там само. – Арк.2.

³² Данилов В.П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932-1933 гг. и «демографической катастрофе» 30–40-х годов в СССР // Вопросы истории. – 1988. – № 3. – С.116-121; Його ж. Коллективизация: как это было / Беседу с зав. сектором Института истории СССР АН СССР записал А. Ильин // Правда. – 1988. – 26 августа, 16 сентября; Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931 – 1933 рр. // Український історичний журнал. – 1988. – № 3 (324). – С.15-27; Його ж. Тридцять третій //

Сільські вісті. – 1988. – 12 червня та ін.

³³ *Марк фон Хаген*. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С.88-100; Про специфіку наукових дискусій цього періоду див. також: Как осмысливали голодомор в кн.: Кульчицький С. Почему он нас уничтожил? – К., 2007. – С.22-57.

³⁴ *Гуцало С.* Створимо книгу народної пам'яті // Літературна Україна. – 1988. – 10 листопада.

³⁵ *Маняк В.* Народові повертається історія, а історії – правда. Роздуми над рукописом Книги-меморіалу „33-й: Голод” // Літературна Україна. – 1989. – 27 липня.

³⁶ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2859. – Арк.29зв.-30; Радянська Україна. – 1990. – 7 лютого. Оpubліковано також в кн.: Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.3-4.

³⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.7 (картотека).

³⁸ Там само. – Оп.32. – Спр.2859. – Арк.29. Виклад цієї постанови представила газета „Радянська Україна” 4 лютого 1990 р.

³⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6 (картотека).

⁴⁰ Внеочередной Третий съезд народных депутатов СССР. 12-15 марта 1990 г. Стенографический отчет. В 3-х тт. – М., 1990. – Т.3. – С.192-194.

⁴¹ *Кузнецов В.І.* Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головою комісії при конгресі США по вивченню голоду на Україні в 30-ті роки Д.Мейсом // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С.158.

⁴² Голодомор: біль народний... // Трибуна. – 1990. – № 11. – С.8-12; Міжнародний симпозиум „Голодомор 1932-1933 років на Україні”. Київ, 5-7 вересня 1990 р. // Вісник Академії наук Української РСР. Науковий та громадсько-політичний журнал Президії Академії наук Української РСР. – 1991. – № 1. – С.87.

⁴³ Там само. – С.9-10.

⁴⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2777. – Арк.133-134.

⁴⁵ Так зазначено у рецензії В.Шевченка. В остаточному варіанті до книги увійшло загалом 248 документів.

⁴⁶ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2777. – Арк.137.

⁴⁷ Там само. – Арк.144.

⁴⁸ Там само. – Арк.146-150.

⁴⁹ Там само. – Арк.152.

⁵⁰ Там само. – Арк.144.

⁵¹ Там само. – Арк.145.

⁵² Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – 604 с.

⁵³ *Кульчицький С.* Почему он нас уничтожил? – К.: Издательство ЗАО „Украинская пресс-группа, 2007. – С.41.

⁵⁴ *Марочко В.І.* Голод і його „творці” // Комуніст України. – 1991. – № 6. – С.78-79; Шевчук В.П. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С.154-156. Дисонансом у загальному схвальному хорі пролунала рецензія професора В. Шевченка, оприлюднена ним через півроку після виходу книги. Див.: *Шевченко В.* У полоні старих схем // Голос України. – 1991. – 19 червня.

⁵⁵ Матеріали ХХУІІІ з'їзду Компартії України. 13-14 грудня 1990 р. Другий етап. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1991. – С.23.

⁵⁶ *Кульчицький С.В.* „Цена „великого перелома““. – К.: Україна, 1991. – С.302.

⁵⁷ „33-й: Голод: Народна книга-меморіал“. – К., „Радянський письменник“, 1991.

⁵⁸ Літературна Україна. – 1990. – 2 серпня.

⁵⁹ Там само. – 1988. – 10 листопада.